www.kurdistannet.org

خوێندنەوەیەکی دیکەی مەم و زین-ی خانی

حەمە سەعید حەسەن
(سوێد)

دووبارە نووسینەوە

سەبارەت بەو بۆچوونەی خانی کە مەم و زین بەرهەمی خۆیەتی و هیچی لێ نەخواستووە، گەلێ نووسراوە، هەموو ئەوانەی لەم بوارەدا قسەیان کردووە، لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون کە خانی بۆ نووسینی چیرۆکە شیعرەکەی، پشتی بە بەیتی مەم و زین بەستووە، کە پێش بەرهەمەکەی ئەو لەناو کورددا باو بووە، کە خانی بۆ نووسینی چیرۆکە شیعرەکەی پەنای بۆ فۆلکلۆر بردووە، وریایانە هەڵسوکەوتی لەگەڵدا کردووەو لەو هەویرە نانێکی تایبەت بەخۆی بەرهەم هێناوە، ئەمە کارێک نییە پێویستی بە پاساودانەوە هەبێ، ئەمەی خانی کردوویەتی، بەشێکی زۆر لە گەورە نووسەرانی جیهان پێش ئەو و دوای ئەویش کردوویانە.

هیچ نووسەرێک لە بۆشاییەوە، یان لە سفرەوە دەست پێناکا. هەرچی نووسراوەو لەمەودواش دەنووسرێ، لە هەموو بوارە ئەدەبییەکاندا، هەر لە شیعرێکی کورتەوە تا چیرۆکە شیعرێکی دوورودرێژ، هەر لە کورتیلە چیرۆکێکەوە تا ڕۆمانێکی مەزن، هەموو کەم و زۆر کەوتوون و دەکەونە ژێر کاریگەرێتیی ئەو بەرهەمانەی دیکەوە کە پێشتر چاویان بە ژیاندا هەڵهێناوە، تا ئەو ڕادەیەی کە بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین: «هەموو دەقێک دووبارە نووسینەوەی دەقێکی دیکەی پێش خۆیەتی» کەوابوو گرنگ چۆنێتیی هەڵسوکەوتکردنی نووسەرە لەگەڵ ئەو بەرهەمانەدا کە پێشتر هەبوون.

نووسەر درەختێکە ڕەشەبای ئەو بەرهەمانەی پێشتر هەبوون، بەتوندی دەی هەژێنێ، بەڵام لە ڕەگوریشەوە هەڵی ناکەنێ، نووسەرانی بەتوانا ئەوانەن کە وەک خانی کەڵک لەو بەرهەمە دێرینانە وەردەگرن، بەڵام بەمە نەک هەر نانووشتێنەوە، بەڵکو ڕەگیان پتەوتر و قەدیان ئەستوورتر و باڵایان بڵندتر دەبێ.

خانی کە دەڵێ:

بیلجوملە نەتایجێ د فیکرن،
دوشیزە و نەوعەروس و بیکرن (١)

ئەمە بە خۆداهەڵدانە و یەکێکە لە خەسڵەتەکانی شاعیرە دێرینەکانی کورد. شاعیرمان نییە بە شانازییەوە سەرنجی بەرهەمی خۆی نەدابێت و خۆی بە شاسواری گۆڕەپانی شیعر نەزانیبێت. با چەند نموونەیەک لە نالی بهێنینەوە:

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟
کەی لە دیققەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا؟ (٢)

یان:

فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ موڵکە دیوانی هەیە (٣)

یان:

ضابیطەی طەبعم سوارە، ئیددیعای شاهی هەیە،
موحتەشەم دیوانە داوای تەختی خاقانی دەکا (٤)

ڕێشی تێدەچێ خانی مەبەستی ئەوە بێ، هەوێنی چیرۆکە شیعرەکەی، کەلەپووری نەتەوەکەی خۆیەتی نەک هی نەتەوەیەکی دیکە.

مەم و زین-ی هەژار

فەرهاد شاکەلی دەڵێ: «ساڵی ١٩٦٠ هەژار مەم و زینی لە دیالێکتی کرمانجی باکوورەوە بۆ کرمانجی باشوور یان دیالێکتی موکری، وەرگێڕاوە، تێیدا گەلێ بۆچوونی خانی لەبیرکراوە.» (٥) ئەو کارەی هەژار کردوویەتی ناکەوێتە خانەی وەرگێڕانەوە، بەکارهێنانی وەرگێڕان کاتێ ڕاستە لە زمانێکەوە بۆ یەکێکی دیکە ئەنجام بدرێ، نەک لە دیالێکتێکەوە بۆ یەکێکی دیکەی سەر بەهەمان زمان، ئەگەرچی وەک فەرهاد بۆی چووە، کارەکەی هەژار زۆر جێی متمانە نییە، بەڵام چاکتر وابوو ئەو بۆچوونە ڕاستەی خۆی بە بەڵگەوە بسەلمێنێ.

خانی دەڵێ:

www.kurdistannet.org

خاڵ و نوقەط و بەیاض و حومرە
بەیت و حەجەر و طەواف و عومرە (٦)
هەژار کردوویە بە:
ڕەش خاڵ وەکو بەردی حاجیان بوو
ئەو کۆشکە حەجی ئەوان دەمان بوو (٧)
خانی دەڵێ:
کەس نینە نە طالبێ جەمالێ
کەس نینە نە ڕاغیبێ ویصالێ (٨)
هەژار کردوویە بە:
کوانێ کە دڵی ناچێتە جوانی
نرخی کە نەزانی زۆر نەزانی (٩)
خانی دەڵێ:
لێ عاشق و بولهەوەس جودانە
هن فایدە خوازو هن فیدانە (١٠)
هەژار کردوویە بە:
دڵدار هەیە مەردە گیان دەبازێ
ئیواش هەیە وردە ماچ دەخوازێ (١١)
خانی دەڵێ:
یەک قەیسی زەمانە، ئێک لەیلا
یەک وامیقێ عەصر و ئێک عەزرا (١٢)
هەژار کردوویە بە:
ئەم جووتە بە جۆرێ دڵ لە یەک بوون
دەت وت کە ببوونە لەیل و مەجنوون (١٣)
خانی دەڵێ:
صوندی دخوەم ئەز بە ڕوحێ والید
حەتتا بگەهیتە جەددێ خالید (١٤)
هەژار کردوویە بە:
وا سوێندێ دەخۆم بە گۆڕی بابم
تا من لەسەر ئەم زەمینە مابم (١٥)
خانی دەڵێ:
ئەو بلبل ئەگەرچی پڕ هەوەس بوو
زیندانێ بەدەن ل وی قەفەس بوو (١٦)
هەژار کردوویە بە:
ئەو بولبولی هێندە ئارەزوومەند
بەندی لەشی لێ ببوو بە پێوەند (١٧)
خانی دەڵێ:
خەڵقی کو بە ئەصل بەد سرشتێ
ئەو ئەصل ژ وان قەتێتە شوشتێ؟ (١٨)
هەژار کردوویە بە:
هەر خوویە کە دەیگری بە شیری
ناچێتە دەرێ دەڵێن بە پیری (١٩)
خانی دەڵێ:
ئەی موستەمیعێ میثال و تەئویل
وەی موجتەهیدێ قیاس و تەئویل (٢٠)
هەژار کردوویە بە:
ئەی گوێگری ژیر و زیت و پیتۆڵ
پسپۆڕی وتەی بە نرخ و کرمۆڵ (٢١)

وەک بەم بەراوردە درشتە بەپەلەیەدا دەردەکەوێ، هەژار وەک پێویست، خۆی بە دەقی شیعرەکانی خانی-یەوە نەبەستووەتەوە، ئەمەش لە لایەکەوە ڕەنگدانەوەی کەمتوانایی و لەلایەکەی دیکەوە یەکێکە لە ئەنجامەکانی خۆبەستنەوە بە کۆت و پێوەندی کێش و سەرواوە.

هەژار کە دەستکاریی شیعرەکانی خانی کردووەو لە ڕووی هونەری و فیکرییەوە لە نرخیانی کەم کردووەتەوە، لە دڵسۆزییەکی نەشارەزایانەوە بووە، نەک بە وریاییەوە دەستی پاک نەبووبێ. وتەیەکی کۆنەخوازانە هەیە، دەڵێ: «وەرگێڕان وەک ژن وایە، ئەگەر جوان بوو، جێی متمانە نییە، ئەگەر جێی متمانە بوو، جوان نییە.» کارەکەی هەژار نە وەرگێڕانە، نە جێی متمانەیە، نە جوانە.

عارف یان مەم

فەرهاد شاکەلی دەڵێ: «خانی بە زمانی (عارف)ەوە نەخشەی شەڕی ڕزگاریخوازی دەکێشێ.» (٢٢) بۆ ئەوەی بگەینە ئەو سەرنجامەی خانی لەمەم و زین-دا ویستوویەتی چی بڵێت و لە جیهانبینیی وی تێبگەین، نابێ تەنیا سەرنجی دیباچە (سەرەتا)ی چیرۆکە شیعرەکەی بدەین و لەوێوە مەبەستی خانی دستنیشان بکەین، هەروەها نابێ بە قسە و تێڕوانینی ئەم یان ئەو کارەکتەرەی ناو چیرۆکە شیعرەکە دەستخەڕۆ بین. چۆنێتیی سەرهەڵدانی ڕووداوەکان، شێوەی گەشەسەندن و کۆتایی پێهاتنیان، هەڵسوکەوتی قارەمانەکان و کاریگەرێتییان لەسەر ڕەوتی ڕووداوەکان، ئەمانە دەستنیشانی جیهانبینیی خانی دەکەن، نەک تەنیا بۆچوونێکی عارف کە هەر لە بێشکەدا دەمرێ و هیچ لە ڕەوتی ڕووداوەکان ناگۆڕێ. ڕاستە خانی لەسەر زمانی عارفەوە دەڵێ:

گورزان بهەژین، ڕمان ببازین
ئەڤ ڕەنگە مەمێ ژ میر بخوازین (٢٣)

بەڵام خانی مەبەستیەتی مەم لە زینداندا بمرێ و لەناو جوانیی خواییدا بتوێتەوەو بزر بێ و بەم شێوەیە نەمری بۆ بنووسرێ، بۆیە هیچ هەوڵێکی ڕاستەقینەی بۆ دەرباز بوونی نەداوە. خانی پەیامی سیاسیی خۆی لە دیباچەی کارەکەیدا ئاراستە کردووەو عارفی نەکردووەتە زمانحاڵی خۆی. ئەگەر عارف وەک فەرهاد شاکەلی بۆی چووە، نوێنەری ڕزگاریخوازان بێ، ئەوا میر دەبێ سیمبۆلی داگیرکەران (ڕۆم و عەجەم) بێ.

ئەمەش بەدحاڵیبوونە لە مەبەستی خانی، چونکە بەم پێوانەیە دەبێ هەریەکێ لە یازدە کارەکتەرەکەی چیرۆکە شیعرەکە

www.kurdistannet.org

بەرینەوە سەر روانگەیەکی فیکری. خوێندنەوەی لەم جۆرە تەنانەت بۆ هەموو رۆمانێکیش دەست نادا چ جای کارەکەی خانی.

مەم لە خەڵوەتی زینداندا شەیدای بە خوا گەیشتن دەبێ، بۆیە ئەگەرچی میر پاشگەزیش دەبێتەوە، بەڵام مەم بە عەشقەوە مردن، واتا بە جوانیی خوا گەیشتن هەڵدەبژێرێ و دەڵێ:

ئەم چوونە حضورێ میرێ میران
وی حاکمێ حاکم و فەقیران (٢٤)

دواتر زین-یش هەر هەمان رێگە، رێگەی بەرەو توانەوە لە تیشکی خوادا پەسەند دەکات. خانی هەر لە سەرەتای چیرۆکە شیعرەکەوە بۆ ئەم مەبەستە کاری کردووە.

ژن

د. ئەمیری حەسەنپوور دەڵێ: «زین و مەم لە بەرهەمی خانی دا نوێنەری دوو پارچەی کوردستانن لە سەدەی حەڤدەدا.» (٢٥) زین و مەم لە چیرۆکە شیعرەکەی خانی-دا سەر بە هەمان شارن، بۆیە ئەمە بۆچوونێکی بێ بەڵگە و بێ بناغەیە. خانی لە پێشەکیی بەرهەمەکەیدا، پێش ئەوەی دەست بە گێرانەوەی چیرۆکی ئەوینی زین و مەم بکات، پەیام و پرۆژەی خۆی سەبارەت بە کورد و کوردستان راگەیاندووە.

ئەوە لایەنێکی بەهێز و گەشی مەم و زین-ە، کە خانی نەهاتووە بیری سیاسیی خۆی بەسەر چیرۆکە دڵدارییەکەدا بسەپێنێ و پێشەکی لە دیباچەکەدا هەرچی لەو بوارەدا ویستوویە، وتوویەتی.

راستە خانی وێنەیەکی زیندووی کۆمەڵگای کوردەواریی لە سەردەمی خۆیدا، لە سەراپای چیرۆکە شیعرەکەدا هونەرمەندانە کێشاوە، بەڵام هەرکە بەسەرهاتی ئەوینی مەم و زین دەست پێدەکا، ئیدی زین و مەم دوو ئەویندارن و خانی بەوریاییەوە مەبەستی بووە، تێروانینی سۆفییانەی خۆی، لەرێی ئەوانەوە بخاتەروو. خانی لە کۆتایی چیرۆکە شیعرەکەدا دەڵێ:

بێ مەشرەبەیێ وەفایێ شاهی
ئەو ناچتە مەشرەبا ئیلاهی
فانی نەبتن فەنایێ موطلەق
نابینتن ئەو بەقایێ بیلحەق (٢٦)

کەواتە خانی بۆیە شەرابی ئەوینی خوا دەرخواردی مەم دەدات، بۆ ئەوەی بە بارەگای خوای شاد بکات، بۆیە لە ئەوینی خوادا دەیتوێنێتەوە، تا مانەوەی راستەقینەی بە ویستی خوا بۆ مسۆگەر بکات.

لەبەرئەوەی خانی رێبوارێکی رێگەی سۆفیگەری بووە، بۆیە دەبێ لە تێروانینی سۆفییەکانەوە بۆ ژن، سەرنجی زین بدرێ. بەپێی لێکدانەوەی سۆفییانە، ژن: سیمبۆلە بۆ ئەوینی خوا و وێنەی فیزیکی و هەستپێکراوی خوایە. جەلالەدینی رۆمی دەڵێ: «ژن تیشکێکە لە رووناکیی خوا» ئیبنولعەرەبی پێی وایە: «هەق بە تەواوی تەنیا لە ژندا دەبینرێ.» سۆفییەکان وای بۆ دەچن ئەو پیاوەی بە شێوەیەکی رووحی ژنی خۆشویست، مانای ئەوەیە خوای خۆشویستووە، چونکە ژن دەروون بەرجەستە دەکات و مرۆڤیش تەنیا لە رێی دەروونەوە دەگاتە ناسینی خوا. (٢٧)

بە چیرۆکە شیعرەکەی خانییەوە دڵداری بە مانا ئاساییەکەی و تامەزرۆیی بۆ بەیەکدی گەیشتن، لە نێوان مەم و زین-دا، دیارە، بەڵام ئەمە کەلێنێک نییە لە کارەکەدا و بەشێکی زۆر لەبەرهەمی گەورە سۆفییان بە هەمان شێواز نووسراون. شاعیری سۆفی کە باس لە ئەوینی خۆی سەبارەت بە ژن دەکات، ئەوە لە راستیدا گۆرانی بۆ ئەوینی خوا دەڵێت. سۆفی بە کلیلی ئەوینی ژن دەرگای خۆشەویستیی خوا لەسەر خۆی دەکاتەوەو بۆیە لەناو ئەوینی ژندا دەتوێتەوە تا لەناو ئەوینی خوادا بە زیندوویی بمێنێتەوە.

ئەگەرچی ئەوەی سۆفی شەیدای بووە، جوانیی خوایە لە شێوەی ژندا، واتا: ئەوەی مەم دوای زیندانیکردنی خۆشی دەوێ، جوانیی خوایە لە شێوەی زین-دا و خانی کە مەم و زین دەمرێنێ، بەوە دەیانگەیەنێتە قۆناغی توانەوە لە جوانیی یەزداندا، بەڵام هێشتا وک «یۆنگ» بۆی چووە، دەشێ زین لای من سیمبۆل بێ بۆ جوانیی یەزدانی، لای «د. ئەمیر»یش بۆ پارچەیەکی کوردستان، ئەگەرچی روونیشی ناکاتەوە کامە پارچەیان، هەروەها دەشێ لای کەسێکی دیکە هەر سیمبۆلیش نەبێ، ئەمە بۆ هەڵوێستی هەر یەکێک لە ئێمە بەرامبەر بە سیمبۆل و بۆ جۆری خوێندنەوەمان دەگەرێتەوەو دەوڵەمەندی و قووڵیی شاکارەکەی خانی-ش نیشان دەدات.

شیعر و سیاسەت

ئەگەرچی لەسەر بیری کوردایەتی لە مەم و زینی خانی -دا زۆر نووسراوەو گرنگییەکی باشی پێ دراوە، بەڵام بەلای منەوە ئەوەی مەم و زین-ی بە زیندوویی هێشتووەتەوە، بیروبۆچوونە سیاسییەکانی خانی نین، لایەنە هونەرییەکانی چیرۆکە شیعرەکەن. هەر لەبەر ئەمەشە مەم و زین سنووری کوردستانی بەزاندووەو ناسراوترین بەرهەمی کوردییە لەسەر ئاستی جیهان.

د. محمد سعید رمضان البوطي کە مەم و زین-ی کردووە بە عەرەبی، دیباچەکەی فەرامۆش کردووە (٢٨) مەم و زین کە کراوە بە فیلم، کامێرا لە راژەی چیرۆکە دڵدارییەکەدایە نەک بیروباوەری کوردایەتی، هەر کە بەسەرهاتی مەم و زین دەست پێدەکا، ئیدی کێشە، کێشەی چارەنووسی ئەو دوو ئەویندارەیە، نەک کێشەی نێوان داگیرکەرو داگیرکراو، نەک کێشەی نێوان بیری کوردستانی بوون و بیری ناوچەگەرێتی.

ئەوەی وای کردووە هێندە باس لە بیری سیاسیی خانی بکرێ، لەبەرئەوەیە، ئەوەی ئەو سێ سەدە لەمەوبەر وتوویەتی، هەر دەڵێی بۆ ئێستای وتووە. هێشتا کورد نە پەنای هەیە نە پاشا.

www.kurdistannet.org

نە دراوی هەیە نە ئالاّ.

فەرهاد شاکەلی دەڵێ: «گرنگترین بەشەکانی مەم و زین بەشەکانی پێنجەم، شەشەم و حەوتەمی دیباچەکەین.» (٢٩) خانی لە بەشی پێنجەمدا بیرورِا سیاسییەکانی خۆی دەردەبرِێ، لە شەشەمدا ئەوە روون دەکاتەوە، بۆچی بە کوردیی نووسیویەتی، لە حەوتەمیشدا هێندێ سەرنجی رِەخنەگرانە سەبارەت بە کارەکەی دەخاتەروو، من وای بۆ دەچم گەورەیی خانی بە پلەی یەکەم بۆ ئەوە دەگەرِێتەوە کە شاعیرێکی بلیمەت بووە، نەک بۆ ئەوەی بیرکەرەوە، رِەخنەگر یان یەکەمین کەسێک بووبێت بە کوردی چیرۆکەشیعری نووسیبێت. خانی بەوەی کە نەهاتووە بیرورِای سیاسی و رِەخنەکانی خۆی بەسەر کارەکەیدا بسەپێنێ و تێکەڵیان بکات، پێش سەردەمەکەی خۆی کەوتووەو «بنیامین بیریە» وتەنی: زانیویەتی تێکەڵکردنی سیاسەت بەشیعر کۆکتێلێکی کوشندەیە.

ئەگەرچی چێژوەرگرتنی هەر نەوەیەک لە بەرهەمی ئەدەبی جیاوازە لە نەوەیەکی دیکە و دەشێ ئەوی ئەم نەوەیە بە جوانی دەزانێت، نەوەی داهاتوو چێژی لێ وەرنەگرێ، کەچی ئێمە نەوە لە دوای نەوە، زێتر شەیدای مەم و زین دەبین. کە مەم وزین-ی خانی سنووری نەوەکانی بەزاندووەو بەزیندوویی ماوەتەوە، نە لەبەر ئەوەیە خانی بە کوردی نووسیویەتی، چونکە ئەگەر وا بووایە، دەبوو ئەوانەی بە زمانێکی دیکە دەیخوێننەوە، چێژی لێ وەرنەگرن، نە لەبەر ئەوەشە باسی کێشەی کوردی کردووە، نە لەبەر ئەو سەرنجە رِەخنەییانەیە کە لەسەر کارەکەی دەری برِیون، لەبەر ئەوەیە: توانیویەتی شاعیرانە چیرۆکێکی دلّداری بگێرِێتەوە، هونەرمەندانە مامەڵە لەگەڵ کەلەپووری نەتەوەکەیدا بکات، وێنەیەکی روونی کۆمەڵگای سەردەمەکەی خۆی بکێشێ و کارەکتەرەکانی وا بخولّقێنێ، خوێنەر پێی وابێ، ئەو کەسانەی نەک هەر دیوە، بەڵکو دەیانناسێت و لەگەڵیاندا ژیاوەو خۆشی ویستوون و رِکی لێیان بووەتەوە بە کورتی گرنگی مەم و زین بەلای منەوە لە دوای بەشی حەوتەوە دەست پێدەکات.

زێدەرِۆیی

رِەخنەگر کە بەرهەمە ئەدەبییە هاوچەرخەکان بەسەر دەکاتەوە، گەلێ جار باس لە کاریگەرێتیی داستان، ئەفسانە، بیرو فەلسەفەی دێرین لەسەر ئەو بەرهەمانەو چۆنێتیی مامەڵەکردنی نووسەری هاوچەرخ لە تەکیاندا دەکات، د. عیزەدین مستەفا رەسووڵ بەپێچەوانەوە لە مەم وزین-ی خانی-دا کە بەرهەمێکی دێرینە بە دوای بیرو فەلسەفەی نوێ و هاوچەرخدا گەرِاوە، بەمەش گەلێ لێکدانەوەی وای داوەتە پاڵ خانی کە بە بیریدا گوزەریان نەکردووە. جگە لەمە هەوڵی داوە سەرەداوی نزیکەی هەرچی رێبازە فەلسەفییەکان هەیە، لەمەم و زین-دا بدۆزێتەوە، ئەمەش بارێکە لە توانای مەم و زین بەدەرەو پشتی لە ژێریدا چەماوەتەوە.

تەنیا لەبەر ئەوەی خانی باسی لە (فەنا) و (بەقا) کردووە، کە د. عیزدین دڵنیایە ئەمە لەتێرِوانینی سۆفییانە بترازێ هیچی دیکە نییە، کەچی وەک لێکدانەوەی مەتریالیزمی دیالێکتیکانە بۆ خانی تۆمار کردووە و لەژێر دەواری یاسای یەکێتی و ناکۆکیی دژەکاندا جێی بۆ کردووەتەوە (٣٠). لەوە دەچێ د. عیزەدین شوێن پێی د. نوورەدین زازا کەوتبێ، چونکە ئەویش زیدەرِۆیی لە نیشاندانی بیری خانی-دا کردووە، کاتێ وتوویەتی: «هیگڵ و مارکس هەر ئەوە دەڵێن، کە پێشتر مامۆستای مەزنمان خانی گوتوویەتی». (٣١) د. عیزەدین هێندێ جار ئەوەندە رووکەشانە مەبەستەکانی خانی لێکداوەتەوە، وەک شارەزایی لەو کۆمەڵگایەدا نەبووبێ، کە چیرۆکە شیعرەکە بەرجەستەی کردووە و زۆر بە ساکاری سوودی لەو بۆچوونە سەردەم بەسەرچووە وەرگرتووە کە دەڵێ: ئەدەب ئاوێنەی واقیعە و بە شێوەیەکی میکانیکی سەرنجی پێوەندیی نێوان ژێرخان و سەرخانی کۆمەڵگا و واقیع و ئەدەبی داوە.

خێزان و گەدا وەبوونە مونعیم

موفلیس بویە ژن پەرست و موغلیم (٣٢)

ئەم دێرِە شیعرەی خانی کە تەنیا رِەنگدانەوەی زێدەرِۆییە لە نیشاندانی ئەو گۆڤەندە مەزنەدا کە بۆ ستی و تاژدین سازکراوە، لای د. عیزەدین بووە بە بەڵگەی سەرهەڵدانی پێوەندییە سەرمایەدارییەکان لە کۆمەڵگای سێ سەدە لەمەوبەری بۆتاندا. د. عیزەدین لەبەر رِۆشنایی ئەو دێرِە شیعرەدا، دەیەوێ بەوە قایلمان بکات کە لەو سەردەمەی کۆمەڵگای کوردەواریدا بازرگانی بە لەشفرۆتنەوە کراوە و ئەم دیاردەیەش رِەنگدانەوەی پێوەندییە سەرمایەدارییەکانە. کەوابوو بەپێی لێکدانەوەی رووکەش و میکانیکییانەی د. عیزەدین پێوەندیی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری، لەو سەردەمەی بۆتانەوە، سەری هەڵداوە. هەوێنی ئەم لێکدانەوەیە ئەوەیە، د. عیزەدین لە بری ئەوەی مەبەستە شاراوەکانی مەم و زین لێک بداتەوەو تێرِوانینی خانی شی بکاتەوە، هاتووە کالاّی دیتنی خۆی بەزۆر، بە بەر بالاّی مەم و زین-دا برِیوە.

چونکە مارکس پێی وابووە هێزە ئابوورییەکان هەوێنی گەشەسەندنی کۆمەڵگان و ئەو گۆرِانکارییانەی بە سەر هونەر، رەوشت و بیرو بۆچووندا کە سەرخانی کۆمەڵگان، دێن، رِەنگدانەوەی ژێرخانە ئابوورییەکەن، ئیدی د. عیزەدین رووکەشانە سوودی لەم بۆچوونەی مارکس بینیوە و زێدەرِۆییەکی شاعیرانەی خانیی کردووە بە بەڵگەی سەرهەڵدانی قۆناغێکی نوێ لە کۆمەڵگای کوردەواریدا.

ئەگەرچی لەمێژە بۆ نموونە لە ولاّتانی کەنداوی عەرەبدا سەرمایە کەڵەکە بووەو خەڵکی ئەو ناوچەیە لە جیهانی ئێستادا کە وەک گوندێکی لێهاتووە، سوود لەهەموو بەرهەمە نوێیەکانی

www.kurdistannet.org

ولاَته سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکان وەردەگرن، کەچی هێشتا هەر ڕەوشت و ئایدۆلۆژیای فیۆداڵ زاڵە، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە سەرخانی کۆمەڵ بەشێوەیەکی میکانیکی شان بەشانی ژێرخانەکەی گەشە ناکات، بەڵکو گەلێ خاوتر هەنگاو دەنێت، کەوابوو ئەوی لە بۆتانی سەردەمی خانی-دا بەدوای پێوەندییە سەرمایەدارییەکاندا بگەڕێ، وەک ئەوە وایە لە بیاباندا سەرقاڵی ڕاوەماسی بێ.

حاجی قادری کۆیی دەڵێ:

شەوێ دانیشتبووم بێ شەمع و میصباح
ئەتۆی هێناوە یادم، کاکە فەتتاح

لەبەر ڕۆشنایی ئەم دێرە شیعرەدا «سەردار میران» و «کەریم شارەزا» دەڵێن: «ئەگەر حاجی هەموو دەم لە ماڵی بەدرخانییەکاندا ژیابا، لەسەر شەمع و میصباح پەکی نەدەکەوت، چونکە ماڵە پاشا شەمع ومیصباحیان بووە، (٣٣)، هەرچەندە وەکو ڕۆژی ڕوون دیارە، حاجی لەبەر سەروای کاکە فەتتاح هانای بۆ شەمع و میسباح بردووە، هێندێ جار لێکدانەوەکانی د. عیزەدین لەمەڕ مەم و زین، هەر هێندە قووڵ ڕۆچوون.(٣٤)

د. عیزەدین دەڵێ: «خانی لەبری دەست تێوەردان و وەڵامی ڕاستەوخۆ، لێدەگەڕێ کارەکتەر هێدی هێدی لەگەڵ ڕووداودا گەشە بکات». (٣٥) ئەم بۆچوونە گشتییە لەگەڵ هەموو کارەکتەرەکاندا ناگونجێ، بۆ نموونە خانی لەبری ئەوەی لێگەڕێ خوێنەر بەکر مەرگەڤەڕ لەڕێی هەڵسوکەوت، ڕۆڵ، بیرکردنەوەو کاریگەرێتییەوە لەسەر ڕووداوەکان بناسێت و بڕیاری لەمەڕ بدات، بەشێوەیەکی زەق دەست دەخاتە دەقەکەوە وبێ ئەوەی زەمینەی بۆ خۆش بکات، ڕاستەوخۆ دەست بە کوتاندنەوەی سەروگوێلاکی بەکر دەکات و دەیان ناو و ناتۆرەی دەخاتە پاڵ، وەک: توتکەسەگ، درۆزن، ساختەچی، شەرابخۆر، دووڕوو، زۆڵ، ئیبلیس، مامۆستای شەیتان و بوختانچی.

تەنانەت پێی دەڵێ:

بەدچهرە لە ڕەنگێ دێوێ کابوس
بەد فیعل و ستیزەکار و سالوس (٣٦)

خانی سەبارەت زۆربەی کارەکتەرەکانی دیکەی ناو چیرۆکە شیعرەکە وەک: میر، تاژدین و ستی، هەر هەمان ڕێگە دەگرێتەبەر، بەڵام بۆ ئەمان بەپێچەوانەی بەکر-ەوە هەر کە ناویان دێت، ئیدی دەست بە پێداهەڵدانیان دەکا، بۆ نموونە سەبارەت بەمیر دەڵێ:

موحتاجا سەخاوەتاوی حاتەم
مەغلوبێ شەجاعەتاوی ڕۆستەم (٣٧)

یان:

تاجدین دگوتنێ جوانەک،
گۆدەرزی زەمانە، پەهلەوانەک (٣٨)

ناساندنی کارەکتەر بەم شێوازە، بۆ نووسەرێکی هاوچەرخ کەموکورییەکە، کە هیچ ڕەخنەگرێک ناتوانێ چاوی لێ بپۆشێ، بەڵام بۆ ئەو سەردەمەی خانی هەرگیز بە خاڵێکی لاواز لە قەڵەم نادرێ. لێرەدا ئەوەی جێگەی سەرنجە د. عیزەدین، بێهوودە هەوڵی داوە خوێنەر بەوە قایل بکات، کە گوایە خانی وەک چیرۆکنووسێکی هاوچەرخ بواری بۆ کارەکتەرەکان خۆش کردووە، تا لەڕێی گەشەسەندنی ڕووداوەکانەوە بناسرێن، نەک لە ڕێی باسکردنی ڕاستەوخۆوە. د. عیزەدین بەو بۆچوونە پێی زانیبێ یان نە، هەوڵی داوە چیرۆکە شیعری مەم و زین-ی خانی لەگەڵ ڕۆمانی نوێدا بەراورد بکات، بەڵام ڕاستتر وابوو هەر لەتەک بەرهەمی فیردۆسی، نیزامی و جامی-دا بەراوردی بکا، وەک لە سەرەتای لێکۆڵینەکەیەوە کردوویەتی. (٣٩)

لێرەدا نابێ ئەوەمان لەیاد بچێ خانی تەنیا لەدیوی دەرەوەو ڕاستەوخۆ باسی کارەکتەرەکانی نەکردووە، بەڵکو گەلێ جار بلیمەتانە بە ناخیاندا ڕۆچووە، بەتایبەتی مەم لە زینداندا و زین-یش دوای مەرگی مەم، یان کاتێ زین بۆ مۆم و پەروانەو مەم-یش بۆ دیجلەو شنەبا ڕازی دڵیان دەردەبڕن.

مەی

تەیفور دەڵێ: لە هەموو پێوەندییەکاندا خانی ئاگای لەوەیە کە وتەکانی دژی ئایین و دابی سەردەم نەبن، بەڵام لە هێندێ شتدا بە ئەنقەست لادەدا و بیروڕای خۆی دەکاتە مایەی ڕووداوەکان، بۆ وێنە سەرەڕای ئەوەی کە مەی لە ئیسلامدا حەرامە، بۆ خۆی دەڵێ:

ساقی بدە من شەرابێ گولگون
بێ دەنگی دەف و سەدایێ قانون (٤٠)

تەیفور وای بۆچووە، شەراب لای شاعیرێکی سۆفی وەک خانی، هەر ئەو شەرابەیە کە ئەبوو نەوواس و فایەق بێکەس باسی دەکەن، ڕاستە ئەو مەیەی تاژدین و ستی کە دەچنە پەردەوە دەیخۆنەوە شەرابی ئاساییە، یان کاتێ باس لە گۆڤەندەکەیان دەکات و دەڵێ:

هەر بەنگی یو سەرخۆشێ د بۆتان
تێک هاتنە چەرخ و باز ولۆتان (٤١)

لێرەشدا سەرخۆش، مەینۆشە و هیچی تر، بەڵام مەی لای خانی وەک شاعیرێکی سۆفی سیمبۆلە بۆ ئەوینی خوایی، حەوت دێڕ دوای ئەو بەیتەی تەیفوور کردوویە بە نموونە خانی دەڵێ:

دا کەشف بێن ژ من کەرامات،
مەشهور بێن ل من مەقامات (٤٢)

وەک بە ئاشکرا دیارە وشەکانی ئەم بەیتە زاراوەگەلێکن بۆ دەربڕینی هەستی سۆفییانە، بۆ نموونە مەقامات: «ئەو قۆناغانەیە کە سۆفییەکان بۆ خۆ پەروەردەکردن و ڕاهێنان دەیانبڕن ئەم مەقامانە: زوهد، فوقر، سەبر، تەوەکول و ڕەزا لای

www.kurdistannet.org

زۆربەی سۆفییەکان هەن.» (٤٣)

ئەم عاشق ئەگەرچی مەی پەرستن

ئەمما ژ مەیا ئەلەستێ مەستن (٤٤)

خانی لێرەدا ئاماژەی بۆ ئایەتی: «الست بربکم؟ قالوا بلی» کردووە (٤٥)

شاعیری سۆفی وەک چۆن کە باسی ئەوین دەکات، کەڵک لەو کەرەسەیە وەردەگرێ، کە پێشتر لە شیعری دڵداریی ئاساییدا باو بووە، هەروەاش کە باس لەمەی دەکات، کاریگەرێتیی ئەو کەلەپووری شیعرییەی لە سەرە کە بۆ شەرابی ئاسایی وتراوە. ئەگەرچی ئیسلام شەرابی تابو کردووە، بەڵام ئەمە هیچ لەو ڕاستییە ناگۆڕێ، کە شیعر بۆمەی وتن دوای سەرهەڵدانی ئیسلام زێتر پەرەی سەندووە.

خانی هاوزەمان لەگەڵ مەی و قەدەح-دا ئەم وشانەش بەکار دەهێنێ: «مورشید، طەریق، ئەهلی حاڵ، حەق، شهوود، وجوود، جەلال، جەمال و تەجەللا.» (٤٦) شاعیری سۆفی کە باس لە مەستبوونیش دەکا، لای وی دیاردەیەکی گیانیی باڵایە و مەبەستی مەستبوونێکی خوایی مەعنەوییە، کە لە ئەنجامی بینینی جوانیی ڕەهای خواوە پێی دەگات و تووشی سەرسوورمان دەبێ و لەکن ئەو مەستی: وەجدە، نەک سەرخۆشی، هەر کە بەو حاڵەتەش گەیشت، ئیدی سروشتی بە تەواوی دەگۆڕێ، ئەم گۆڕانکارییەش لە ئەنجامی هەژانی ناخییەوە ولە ڕێی بینینی جوانیی خواییەوە سەرهەڵدەدا، نەک لەژێر کاریگەرێتیی هۆکاری ماددی و دەرەکیدا.

مەستی لای سۆفییەکان، حاڵەتێکی ویژدانییە نەک زەینی، حاڵەتێکی کەمخایەنی بروسکەییە لە شێوەی ئیلهامدا و شاعیری سۆفی بۆ بەرجەستەکردنی ئەو حاڵەتە ویژدانییە پشت بە بەشێک لە هەمان ئەو زاراوانە دەبەستێ کە پێشتر شاعیرانی دیکە بەکاریان هێناون، بەڵام لای ئەم بە مەبەستی سۆفییانە.

شەراب لای شاعیری سۆفیی پێوەندیی بە ڕەزەوە نییە، کەرەسەی سەفەری گیانە بۆ جیهانێکی دیکە، ئەو سەفەرەش بێ سۆزو بەزەیی خوا ساز نابێ، ئەو شەرابە وەک «ابن الفارض» دەڵێ: پێش ئەوەی ڕەز هەبووبێ، هەبووەو لە جامی مانگی چواردەدا دەخورێتەوەو خۆر دەیگێڕێ، ئەو شەرابە ڕووناکییە نەک ئاگر، گیانییە نەک جەستەیی، هەرچی بەو شەرابی ئەوینی خواییە بە تەواوی مەست نەبێ، بە بینینی تیشکی جوانیی یەزدانی شاد نابێ (٤٧)

لای شاعیری سۆفی، مەی: سیمبۆلی خۆشەویستیی خوایی و ساقی: ڕێبەرو مەینۆش: سالیک و پیری مەیخۆر: قوتب و جام: تیشکدەرەوەی جیلوەی خوایی و موتریب: بێدارکەرەوە و گۆرانیش: پلەی پیرۆزییە.» (٤٨)، کەوابوو کاتێ خانی دەڵێ:

ساقی تۆ بڕێژە جامێ مینا،

ئاڤا کو دکەت ضەمیرێ بینا (٤٩)

مەبەستی لەو شەرابەیە کە چاوی دڵ و دەروون بە بینینی تیشکی جوانیی خوایی ڕۆشن دەکاتەوە، نەک ئەو شەرابەی فایەق بێکەس ئێواران پەنای بۆ دەبرد:

هەر کە ڕۆژ ئاوابوو ئیتر بۆ عەرەق سمکۆڵ دەکەم

وەک ولاخێ بێتە وەختی کاو جۆی ئالیکەوە (٥٠)

وەک چۆن بێکەس عارەقی دەخواردەوە تا لە دنیای دوون بێ خەبەر بێ:

من عەرەق دەخۆم کە بێ کەدەر بم

کەمێ لە دنیای دوون بێ خەبەر بم (٥١)

سۆفییەکانیش نە ڕووبەڕووی واقیع دەبنەوە، نە لەگەڵیدا ڕادێن، بۆیە بەهۆی شەرابی عەشقی یەزدانییەوە مەست دەبن و لە جیهانی واقیع دادەبڕێن و لەجیهانی خەیاڵدا دەگیرسێنەوە.

جیاوازیی چینایەتی

کوشتی ژ خوەرا برن فەقیران

گرتی ب خوەرا برن ئەمیران (٥٢)

تەلاری چیرۆکە شیعری مەم وزین، لەسەر بناغەی مەمی ئالان دامەزراوە، بەڵام خانی گەلێ گۆڕانکاری لە بەیتەکەدا کردووە، مەم و زینەکەی خانی و بەیتەکە، هەردووکیان جیاوازیی چینایەتییان پێوە دیارە، بەڵام لە بەیتەکەدا لایەنگرتنی هەژاران ئاشکراتر ڕەنگی داوەتەوە. وەک نموونە: دیلێک کە دەیەوێ میوانداریێتیی مەم بکات دەڵێ: «ئەوە هەژارانن کە هاوڕێی تەنگانەن، نەک میر و خانەدانان.» (٥٣) لە بەیتەکەدا مەم دەڵێ: «من بیر لە چارەنووسی گەورە پیاوان ناکەمەوە، لەوە دەترسم خوێنی هەژاران بێتە ڕژاندن.» (٥٤)یان مەم لە زینداندا دەڵێ: «کێ دەزانێ، لەوانەیە ئاه و نزوولەی هەژاران تووشی ئەم چارەنووسەی کردبم.» (٥٥)

بەرانبەر ژنیش هەڵوێستی بەیتەکە ئیجابیترە، زین لە بەیتەکەدا، بە تووڕەییەوە دەڵێ: «خەڵکی، ئێمەی ژنان بەکەم عەقڵ تێدەگەن و پێیان وایە لە پەراسووی خوارەوە دروستبووین و مایەی شەرمەزارییین.» (٥٦) کە ئەمە ڕەنگدانەوەی یاخیبوونە لەو تێڕوانینە باوەی کۆمەڵ. هەروەها لە بەیتەکەدا ژن بڕیار دەدات و جێبەجێی دەکات و بەشانازییەوە باس لە بەڵێنی ژنانە دەکات (٥٧)، بەڵام لە مەم و زین-ی خانی-دا، ژن نەک هەر خاوەن بڕیارو ویستی خۆی نییە، بەڵکو هەست بە چەوسانەوەی خۆشی ناکات.

زمان

ئەو زمانەی خانی مەم و زین-ی پێ نووسیوە، ئەگەرچی تژییە لە وشەی بێگانە، بە تایبەتی عەرەبی، بەڵام گەلێ وشەی واشی بەکار هێناوە، وەک ئەوەی مەم و زین لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا نووسرابێ، لەوانە: «ئاشنا، ئاڵ، ئەڤین، ئایین، بروسکە، بەهەشت، بەهرەمەند، بەهرەوەر، پرسیار، پەری، پەڕەنگ، پەروەردە، پەیکەر، پێشڕەو، تۆمار، تەبایی، چالاک،

www.kurdistannet.org

دژوار، دڵخواز، دڵدار، دڵشاد، دووربین، دێرین، ڕەنگین، ڕاز، ڕەنج، ڕەوا، ڕەوان، زێڕین، خامۆش، سەرئەنجام، سەرسام، سەرکەش، سەما، سەیران، شادمانی، فەرامۆش، کردگار، گۆڤەند، مەشق، نائومێد، نازەنین، ناپاک، نەفرین، ناکام، نیگار و هەڤاڵ.» ئەم وشانە و گەلێکی دیکەش، با خانی بەشێکیانی بەو واتایانە بەکار نەهێنابێ کە ئێستا هەیانە، یان بەشێکی دیکەیان کوردیی ڕەسەنیش نەبن، بەڵام حاڵی حازر لە زمانی نووسینی کوردیدا جێگیر بوون و ڕۆژانە بەکاردەهێنرێن، بۆیە شاکارەکەی خانی لەم ڕووەشەوە هەر گرنگیی خۆی هەیە.

کاریگەرێتی

مەم وزینی خانی لە بەرهەمی گەلێ شاعیری کورددا ڕەنگی داوەتەوە، با هێندێک نموونە بەسەر بکەینەوە.

خانی دەڵێ:

ئەڤ ڕۆم و عەجەم ب وان حەصارن
کرمانج هەمی ل چار کەنارن (٥٨)

حاجی دەڵێ:

لە مابەینی کڵاوسوور و کڵاوڕەش
پەرێشانین دەبینە میسلی گای بەش (٥٩)

خانی دەڵێ:

گەر دێ هەبویا مە سەر فرازەک
صاحیب کەرەمەک، سوخەن نەوازەک
نەقدێ مە دبو ب سککە مەسکوک
نە دما وەهە بێ ڕەواج و مەشکوک (٦٠)

حاجی دەڵێ:

کوڕێکی وا نەبوو هەستێتە سەرپێ
بزانێ خەڵقی چۆن کەوتوونە سەر ڕێ
سەراپا ساحیبی سککە وسوپاهن
وەکوو جەم ساحیبی تەخت و کولاهن (٦١)

خانی دەڵێ:

هەرچی برە شیری دەستێ هیممەت
ضەبط کر ژ خوەرا بێری دەولەت (٦٢)

حاجی دەڵێ:

صەلاحی ئێوە ئێستاکە سیلاحە
تەماعی گەورەیی بێ چەک نەکەن نەک (٦٣)

خانی دەڵێ:

جوانی و بەهار و باغ و مەحبوب
ئایا د دنێ چمایە مەطلوب؟ (٦٤)

هێمن دەڵێ:

بەهارو کوڵ، کچ و مانگەشەو و شیعری تەڕ و بادە
لەوەی زێتر جەنابی شێخ گەرەکتە عالەمێکی تر (٦٥)

خانی دەڵێ:

هشیارییە، خەونە یا خەیالە؟ (٦٦)

گۆران دەڵێ:

(خەوە، خەیاڵە، عەردە بەهەشتە؟ (٦٧)

لە کۆتاییدا بۆ سەرچاوەی مەم وزین-ی خانی، بۆ بەیتی مەمی ئالان دەگەڕێمەوە و بەم سەرنجە کۆتاییی بە باسەکەم دەهێنم: لە بەیتەکەدا مەم شیرەکەی هەڵدەکێشێت و لە نێوان نوێنی خۆی و زین-دا بە ڕووتی دایدەنێت و دەڵێ: «ئەمشەو وەک خوشک و برا دەخەوین.» (٦٨) ئەم دیمەنە بە هەمان شێوە لە (ئەفسانەی چیای ئاگری)یشدا دووبارە دەبێتەوە، یەشار کەمال وای نووسیوە: «ئەحمەد پێش ئەوەی بچێتە ژێر جێگاوە، شیرەکەی هەڵکێشا، بەڕووتی لە ناوەندی دۆشەگەکەی دانا، گوڵ بەهار سەری لەم کارە سووڕما.» (٦٩).

٢١/ ١١/ ١٩٩٥

سەرچاوەکان

....

١- مەم و زین، ئەحمەدی خانی، ئامادەکردن و پەراوێز نووسینی هەژار، ئەنستیتووی کورد لە پاریس، ١٩٨٩، ل٣٢ دێڕی ٣٥٠.

٢- دیوانی نالی، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عەبدولکەریم، کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ل١٠٧

٣- هەمان سەرچاوە، ل٥٧٧.

٤- سەرچاوەی پێشوو ل١٠٢.

5- Kurdisk nationalism i Mem u Zin, Ferhad Shakely, 1985, Stockholm.

٦- هەموو شیعرەکانی خانی و ئەوانی هەژاریش هەر لە سەرچاوەی یەکەمەوە وەرگیراون، بۆیە لەمەودوا تەنیا ژمارەی دێڕ و لاپەڕە دەنووسم. دێڕی ٤٠١، ل٣٧

٧- ل ٢٥٧

٨- دێڕی ٤٢٤، ل٣٩

٩- ل ٢٥٨

١٠- دێڕی ٤٣٩، ل٤٠

١١- ل ٢٥٩

١٢- دێڕی ٤٦٦، ل٤٢

١٣- ل ٢٦٠

١٤- دێڕی ١١٨٩، ل١٠٠

١٥- ل٢٩٣

١٦- دێڕی ١٤١٢، ل١٢٠

١٧- ل ٣٠٥

١٨- دێڕی ٢٤٠٥، ل١٩٦

١٩- ل٣٥٢

www.kurdistannet.org

٢٠- دێڕی ٢٤٧١، ل٢٠١

٢١- ل ٣٥٦

٢٢- بنەڕەتەکانی بیری کوردایەتی لە مەم وزینی خانیدا، فەرهاد شاکەلی، مامۆستای کورد، ژمارە ١٦، ل٦٥، ساڵی ١٩٩٣ سوید.

٢٣- دێڕی ١٨٩٤، ل ١٥٦

٢٤- دێڕی ٢٢٢٨، ل١٨٢

٢٥- پێداچوونەوەیەکی کتێبی «ناسیۆنالیسمی کورد لە مەم وزینی خانیدا»، د. ئەمیری حەسەنپوور، گزینگ، ژمارە ٩، ل٩، ساڵی ١٩٩٥، سوێد.

٢٦- دێڕی ٢٥٧٥، ٢٥٧٦، ل٢١٠.

٢٧- الرمز الشعري عند الصوفية، د. عاطف جودة نصر، دار الاندلس، بيروت ١٩٨٣، ص ١٤٣- ٢٠١

٢٨- مم و زين، د. محمد سعيد رمضان البوطي، دار الفكر الطبعة الخامسة، دمشق ١٩٨٣

٢٩- سەرچاوەی ژمارە ٥، ل٣٨

٣٠- احمدي خاني شاعرا و مفكرا وفيلسوفا و متصوفا د. عزالدين مصطفى رسول، مطبعة الحوادث، بغداد ١٩٧١ ص ٣٤٥

٣١- ممي الان. د. نورالدين زازا، ترجمة. د. عزالدين مصطفى رسول، دار الثقافة و النشر الكردية، بغداد ١٩٨٤، ص٣٢

٣٢- دێڕی ١٠٠٨ ل٨٤

٣٣- دیوانی حاجی قادری کۆیی، سەردار میران و کەریم مستەفا شارەزا، ئەمینداریتی گشتی رۆشنبیری و لاوان، ١٩٨٦ ل١٤و ١٥.

٣٤- مناقشات حول خاني دراسة نقدية، رشيد فندي، مطبعة الجاحظ، بغداد ١٩٨٦ «نووسەری ئەم کتێبە بەشێک لە هەڵەو کەموکورییەکانی لێکۆڵینەوەکەی د. عیزەدین-ی بەسەرکردووەتەوە».

٣٥- احمی خانی، ص ٢١١

٣٦- دێڕی ١١٣٧، ل٩٦

٣٧- دێڕی ٣٧٤، ل٣٥

٣٨- دێڕی ٤٥١، ل٤١

٣٩- احمدی خانی، د. عزالدين مصطفى رسول، ص١٩

٤٠- دیمەنی ژن لە مەم و زینی خانیدا. تەیفور، گزینگ، ژمارە ٩، ل٢٥، پایزی ٩٥ سوێد.

٤١- دێڕی ١٠١٤، ل٨٥

٤٢- دێڕی ٣١٥، ل٣٠

٤٣- لیریکای شاعیری گەورەی کورد مەولەوی، ئەنوەر قادر محەمەد. ستۆکهۆڵم ١٩٩٠، ل٢٣٩

٤٤- دێڕی ١٥٨٣. ل١٣٣

٤٥- احمدی خانی د. عزالدين مصطفى رسول، ص ٤٦٦.

٤٦- لە دێڕی ١٢٢٥ تا ١٢٤٣، ل١٠٢- ١٠٤

٤٧- الرمز الشعري عند الصوفية، د. عاطف جوده نصر، دار الاندلس، بيروت ١٩٨٣، ص٣٢٨، ٣٨٣

٤٨- لیریکای شاعیری گەورەی کورد مەولەوی، ئەنوەر قادر محەمەد، ل٢٣٨ و ٢٣٩

٤٩- دێڕی ٢٨٨، ل٢٨.

٥٠- دیوانی بێکەس، محەمەدی مەلاکەریم، چاپخانەی حسام، بەغدا ١٩٨٦، ل٢٢٩

٥١- سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٨

٥٢- دێڕی ١٤٥٧، ل١٢٣

٥٣- ممي الان، د. نورالدين زازا، ترجمة: د. عزالدين مصطفى رسول، دارالثقافة و النشر الكردية، بغداد ١٩٨٤، ص٨٣

٥٤- سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٤

٥٥- هەمان سەرچاوە، ل١٧٣

٥٦- هەمان سەرچاوە، ل١٣٢

٥٧- هەمان سەرچاوە، ل٣٨

٥٨- دێڕی ٢٢١ ل٢٢

٥٩- دیوانی حاجی قادری کۆیی، ل٢١

٦٠- دێڕی ١٩٩ و..٢ ل٢٠

٦١- دیوانی حاجی قادری کۆیی، ل ٢٣٢

٦٢- دێڕی ٢١١ ل٢١

٦٣- دیوانی حاجی قادری کۆیی، ل٢١

٦٤- دێڕی ١٥٧٧ ل١٣٣

٦٥- ناڵەی جودایی، هێمن، شیعری «عیشق و ئازادی» چاپخانەی عەلا، بەغدا ١٩٧٩ ل١٣

٦٦- دێڕی ٦٩٤، ل٦٠

٦٧- دیوانی گۆران، محەمەدی مەلا کەریم، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٨٠، ل١٥٢

٦٨- ممی الان د. نورالدين زازا. ص ٦٢

٦٩- ئەفسانەی چیای ئاگری، یەشار کەمال، گۆڕینی: شوکر مستەفا، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦، ل١٠٥